

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVI–XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «14/15»

С. М. Каюк, Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЗАЦЬКО-ТАТАРСЬКІ СТОСУНКИ НА УКРАЇНСЬКІЙ ДІЛЯНЦІ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ В КІНЦІ XV–XVI ст.

Розглядаються основні етапи взаємовідносин українського козацтва з татарами в кінці XV–XVI ст. на українській ділянці Великого Кордону, показано вплив поглядів Д. І. Яворницького на розвиток української історіографії щодо стосунків між татарами й українським козацтвом, а також нові можливості відображення цієї складової історії українського козацтва, які стали можливими завдяки застосуванню теорії Великого Кордону.

Ключові слова: українська історіографія, Великий Кордон, теорія Фронтиру, українське козацтво, татари, набіг, похід.

Рассматриваются основные этапы взаимоотношений украинского казачества с татарами в конце XV–XVI в. на украинском участке Большого Пограничья, показано влияние взглядов Д. И. Яворницкого на развитие украинской историографии относительно отношений между татарами и украинским казачеством, а также новые возможности отображения этой составляющей истории украинского казачества, которые стали возможными благодаря применению теории Большого Пограничья.

Ключевые слова: украинская историография, Большое Пограничье, теория Фронтира, украинское казачество, татары, набег, поход.

The article reviews the main stages of the relationship of the Ukrainian Cossacks and Tatars in the late XV–XVI centuries in the Ukrainian part of the Great Frontier, shows the impact of views of D. Yavornitskiy on the development of Ukrainian historiography of relations between the Tatars and the Ukrainian Cossacks and new possibilities to display part of history part of the Ukrainian Cossacks, which were made possible by using the theory of the Great Frontier.

Key words: Ukrainian historiography, Great Frontier, Frontier theory, Ukrainian Cossacks, Tatars, raid, campaign.

Українське, й особливо запорозьке, козацтво традиційно сприймається як захисник українського народу від зовнішніх та внутрішніх

ворогів, як спільнота лицарів-християн, що боронили рідні землі від мусульманської загрози. Такий образ домінує як на сторінках спеціальних історичних та синтетичних праць з історії України, науково-популярних та художніх видань, так і в народній свідомості. При цьому представниками загрозливого мусульманського світу вважаються саме південні сусіди українців – кримські татари. Такий образ склався не в останню чергу і через вплив авторитету праць Д. І. Яворницького – корифея історії запорозького козацтва.

Тим часом уважний аналіз праць Д. І. Яворницького дає можливість побачити різну оцінку українсько-татарських стосунків у залежності від історичного часу та зовнішньополітичних обставин. Так, розглядаючи питання походження українського козацтва, Д. І. Яворницький серед інших причин вказував на «існування у Білгороді, Криму й Азові татарських козаків. Ідучи в степи ... українці постійно стикалися з татарськими козаками й поступово переймали від них як окремі слова, так і одяг, зброю, самі прийоми бою і назву козаків» [27, с. 12]. При цьому вчений наголошував на тому, що такі запозичення відбувалися в умовах войовничого протистояння населення українських земель і татар: «мирне південноукраїнське населення, силою земельних та економічних обставин витіснене з центральних районів своєї держави у степові окраїни, ставши віч-на-віч з войовничим азіатом-вершником, хоч-не-хоч засвоїло всі бойові прийоми і саму назву «козака» [27, с. 13].

У першому томі своєї «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницький присвятив татарам один з розділів – «Мусульманські сусіди запорозьких козаків», в якому, описуючи татарські орди й тактику здійснення набігів, показав фактично два етапи розвитку козацько-татарських стосунків. Перший етап тривав від «початку політичного життя кримських татар» до 1478 р. У цей період Кримське ханство проводило мирну політику щодо литовських сусідів і «дружба між слов'янами і татарами настільки зміцніла, що між ними розпочалася мирна торгівля» [26, с. 239]. Другий етап відносин розпочався з 1478 р. – коли «кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки» [26, с. 239]. На думку Д. І. Яворницького, ця подія призвела до негайної зміни політики татар щодо слов'ян на протилежну. Таку різку зміну курсу зумовили дві причини: «фанатизм, який прищепили татарам їхні підкорювачі турки» та «дикий, войовничий і кровожерний характер нового хана Менглі-Гірея» [26, с. 239]. До цього долучилося також і те, що турки потребували маси невільників і «для татар, особливо ногайських, ... постачання християнськими невільниками ... турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку» [26, с. 239].

Однак у той же час Д. І. Яворницький відмічав, що «стосунки мусульманських сусідів і запорозьких козаків переважно виявляли-

ся в набігах на козацькі землі і через них на Україну, Литву, Польщу і Росію. Бажаючи забезпечити свої наїзди, татари збудували кілька містечок у нижній течії Дніпра: близько 1450 р. вони спорудили фортеці Кизикермен і Джанкермен ...; 1491 р. збудували фортецю Тягинь...; в середині XVI ст. поставили фортецю Бургун ... й Ислам-Кермен ...; а 1525 р. відібрали у поляків місто Очаків» [26, с. 239]. Отже, бачимо певні протиріччя у твердженнях автора: з одного боку, початок татарських набігів датовано 1478 р., а з іншого, засвідчено будівництво фортець для забезпечення цих же набігів, але на чверть століття раніше.

У цілому ж Д. І. Яворницький проблему татарсько-козацьких відносин бачив у традиційному ключі: козацьку ворожнечу до татар викликали набіги останніх, набіги почалися після підкорення Криму Османською імперією. Проте Д. І. Яворницький вказав, що саме сусідство з татарами (як і ряд інших умов) призвело до появи українського козацтва.

Сучасна українська історіографія якісно продовжила спадщину Д. І. Яворницького, ввівши до наукового обігу значне коло джерел та створивши цілий дослідницький напрямок – козакознавство. Особливо важливим, на нашу думку, досягненням останніх десятиріч є спроба поставити дослідження історії українського козацтва на новий методологічний рівень, залучивши теорію Фронтиру (Великого Кордону). Ця теорія була започаткована американським дослідником Ф. Дж. Тернером і розвинута в працях В. П. Веба, В. Мак-Ніла, О. Латтімора та інших авторів.

В українську історіографію поняття Великого Кордону ввів Я. Дашкевич [10], згодом з'явився ще ряд публікацій, присвячених ознайомленню українського читача з іноземною історіографією та декілька праць теоретичного характеру (І. Стороженко, І. Чорновол, С. Леп'явко, В. Брехуненко) [5; 15; 16; 18; 21; 22; 23; 24]. Також на сьогоднішній день ми маємо ряд досліджень, в яких події, пов'язані з історією українського козацтва, розглядаються крізь призму теорії Великого Кордону (О. Бачинська, В. Грибовський, С. Каюк, С. Леп'явко, Б. Черкас та ін.). Враховуючи історіографічний доробок останніх років, а також залучаючи історичні джерела, введені до наукового обігу в останні роки, історію козацько-татарських стосунків можна скоригувати і внести певні уточнення.

Одним з характерних явищ на українській ділянці Фронтиру у XV–XVI ст. були грабівницькі набіги, що відбувалися з обох боків кордону, здійснювались як українськими козаками, так і кримськими татарами. Найбільше історіографічних непорозумінь виникає саме при розгляді цих питань. З метою їх уникнення треба в першу чергу розрізнити між собою поняття набіг та похід – маючи однакову фор-

му здійснення, ці акції мали одну суттєву відмінну: якщо похід здійснювався за розпорядженням влади та мав певну політичну мету, то набіг – це ті ж самі за характером дії, але здійснені без відома або всупереч бажанням влади і без політичних цілей. На жаль, такі спостереження помітні лише в працях, присвячених історії кримських татар [6, с. 290; 13].

Як слушно зауважив О. Галенко, вже стало аксіомою вважати початковою точкою відліку татарських набігів на українські землі похід на Київ на чолі з ханом Менглі-Гіреєм 1482 р. [7, с. 53]. Причини початку татарських походів дослідники традиційно вбачають у підкоренні Кримського ханства у 1478 р. Османській імперії. Але дослідники ранньої історії Кримського ханства та Османської імперії неодноразово відмічали, що Порта майже не втручалася у відносини Криму з сусідніми країнами і Крим провадив власну зовнішню політику стосовно своїх північних сусідів [6; 14; 19, с. 104-105]. А подібне непорозуміння з датами – лише результат випадкового збігу: саме в цей час змінився вектор зовнішньої політики Кримського ханату з литовського на московський з метою спільної боротьби проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Отже, похід татар на Київ 1482 р. – результат московсько-кримського союзу [7, с. 53].

Проте О. Галенко, говорячи про 1482 р. як початковий для набігів татар, очевидно, мав на увазі походи кримців, у той час як до кінця XV ст. в причорноморських степах існувала ще одна татарська держава – Золота Орда, розгромлена остаточно Менглі-Гіреєм у 1502 р. Отже, і її піддані також могли здійснювати набіги на українські землі, як наприклад, в 1452 р. [6, с. 22].

Аналіз введених на сьогоднішній день до наукового обігу історичних джерел свідчить, що татарські набіги відбувалися як мінімум з 30-х років XV ст. Про це, зокрема, йшла мова в подорожніх нотатках Перо Тафура, що відвідав Крим у 1438 р. П. Тафур, описуючи татарський народ, серед іншого, повідомляв: «Вони воюють проти сусідніх християн, захоплюють їх у полон і продають у Кафі, особливо після смерті пана Вігольдо, який правив Литвою і Руссю...» [1, с. 181]. У «Хроніці...» Олександра Гваньїні напади татар на Русь відмічаються з 1442 р., коли «татари палили коло Львова й забрали дуже багатьох людей»; є згадки про напади татар 1458 р. («перекопські татари»), 1473 р. («захопили під Києвом сімсот душ»), 1474 р., 1479 р. В усіх випадках відмічається людоловська та грабіжницька сторона справи [2, с. 337, 338, 342, 344, 345]. Можемо припустити, що мова в більшості випадків йде саме про напади ординців, оскільки відомо, що тогочасний кримський хан Хаджі-Герай був союзником литовського князя Казимира і головну увагу в своїй зовнішній політиці приділяв боротьбі з Великою Ордою [6, с. 13–30; 8, с. 309–311]. Саме

в зв'язку з цими подіями почастишали напади на українські (литовські) землі татар, але не кримських, а волзьких (під керівництвом хана Сеїд-Ахмеда – нащадка Тохтамиша, який був вигнаний з Криму, але вважав себе правителем всієї Орди).

Часті набіги війська Сеїд-Ахмеда стали справжнім лихом для українських володінь Литви. Тож Казимир звертався по допомогу до Хаджі-Герая, який за свою успішну діяльність по захисту литовських кордонів отримав звання «охоронця українських земель» [14, с. 117, 183; 8, с. 309–311; 6, с. 24]. У 1452 р. Сеїд-Ахмед завдав найбільшого удару по Великому князівству Литовському, спустошивши землі від Поділля до Львова. З великими трофеями він встиг дійти до Дніпра, де його наздогнали війська Хаджі-Герая і розгромили. Частина війська перейшла на бік кримського хана, а сам Сеїд-Ахмед ледь втік. Він пішов до Києва, сподіваючись отримати допомогу від своїх друзів – литовських вельмож, але і в цьому зазнав поразки. Отже, в середині XV ст. українські землі стали ареною боротьби за ординський спадок і в зв'язку з цим зазнали перших татарських нападів, переважно з боку волзьких татар; напади кримців у цей період носять характер набігів. Ситуація змінилася лише з 1480-х рр., коли новий кримський хан Менглі-Герай обрав собі нового союзника в боротьбі за ординський спадок – Московське князівство. Саме з цього часу українські землі зіткнулися з постійними нападами кримських татар.

Однак коли б не почалися татарські набіги і хто б не був їх організатором, слід визнати, що на кінець XV – початок XVI ст. вони стали постійним явищем у житті українського прикордоння. За даними, що їх наводив М. Грушевський, за період з 1509 до 1530 р. відбулося 25 татарських наїздів на українські землі (М. Грушевський наголошував, що ці дані далеко не повні), причому в більшості випадків татари або безперешкодно відходили додому, або їх громили, але вже після того як вони встигали пограбувати українські землі [9, с. 23–33].

Очевидною є економічна природа татарських набігів. Татарські набіги являли собою вид бізнесу, підтвердженням чого є спогади барського старости Бернарда Претвича. Описуючи тактику набігів татар, Б. Претвич зазначав, що «з ними ходили і ... турки, і посиляли своїх слуг, а інші давали коней татарам з умовою на половину здобичі... Бо що татарин захопив на турецьких конях, половину мусив віддати туркові, який другу половину у нього викупляв за скільки хотів і забирав назад своїх коней. Отак з того багатіли...» [4, с. 46].

Б. Претвич відмічав також і зацікавленість турецької центральної влади в такому бізнесі, оскільки «султанові з людей, захоплених в землі ВКМсті йшло по 600 аспрів податку, бо хто продає, той сплачує 300 аспрів, і хто купує також сплачує 300 аспрів» [4, с. 46]. У даному разі мова йде про татар, що мешкали в районі Аккермана.

Загальну тактику татарських набігів, ґрунтуючись на описах учасників подій, навів Я. Р. Дашкевич. Відділ з кількох тисяч кіннотників проривався в глиб українських земель і утворював у певному місці кіш, з якого на всі боки розсилалися менші загони. Загін розтягався у лінію приблизно на 10 миль і хапав усіх, придатних до рабства; інших вбивали. Села палили з метою сигналізації – дим мав сповістити інші загони, що тут ясир вже забрано. Загін діяв 4–8 днів і потім повертався до коша. Ясир гнали пішки, вбиваючи хворих та ослаблених, при наближенні погоні полонених знищували [12, с. 42]. В подальшому знатних полонених віддавали за викуп, основна ж маса ставали рабами.

Схожою до татар діяльністю займалися й їх сусіди з північного боку Великого Кордону. Перші звістки про українських козаків стосуються більшою частиною їх розбійницької діяльності в південних степах: 1492 р. було розбито та пограбовано татарський корабель під Тягиною і уведено кілька людей; 1493 р. обібрано московського посла; взимку 1502/03 років відбувся напад козаків на кримського посла на дніпровському перевозі; влітку 1504 р., знов на перевозі, обкрадено купців і послів [9, с. 82–84]. Отже, грабіжництво органічно сполучалося з ухидницькою діяльністю козаків.

З кінця 1520-х рр. почалися доволі значні походи прикордонних старост на татар, основною масою учасників яких були українські козаки. Перша відома спроба залучити українське козацтво до організованої оборони від татарських нападів припадає на 1524 р., коли литовський уряд розглядав питання про прийняття на службу загону козаків задля несення прикордонної служби [25, с. 82–84]. В цей же період козацтво використовується для захисту прикордоння від татар, перебуваючи на службі у старост прикордонних міст. Уявлення про таку діяльність дають спогади барського старости Б. Претвича. Прямо про існування козаків у нього на службі барський староста не говорив, але кілька разів таки обмовився. Перший раз мова йшла про козакування і його використання в своїй діяльності як про «лежання на полі між шляхів на сторожі» [4, с. 49], потім Б. Претвич розповів про те, як «залишив кілька десятків служебників, над якими старшим був Бернашовський з козаком» [4, с. 49]. У хроніці Гваньїні автор прямо говорить: «Року 1541... Бернат Претвич ... погнався за ними [татарами] з невеликою кількістю козаків і черемисів» [2, с. 380].

Причину неефективної оборони від татар Б. Претвич бачив у надто близькому розташуванні сторожі від заселених місць, через що та не встигала вчасно попередити населення. Перенісши місця утримання сторожі «на двадцять і кілька миль дальші від тих, де попередньо вона утримувалась», прикордонна адміністрація наладила більш ефективну систему оповіщення [4, с. 45]. Покращення захисту земель

мало наслідком заселення регіону. Але відразу змінилася і тактика татарських набігів: «...татари почали нападати меншими почтами, щоб прокрастися мимо сторожі: найбільше по 200, по 300, і по 60, 50, 40, і по 30, і по 10, як коли... [...] І такими малими почтами вони так захоплювали людей в землі ВКМсті, що бувало і двадцять разів на рік, повертаючись цілими» [4, с. 46]. Тобто оборона українських земель покращилася лише умовно. В той же час зі «Спогадів...» ми бачимо, що для Б. Претвича прикордонна боротьба мала змагальний характер: барський староста, описуючи події 1548 р., відзначав, що він, відрядивши рибалок на Буг, «пішов за ними спостерігати, знаючи, що не минає року, аби де-небудь рибалок не захопили» [4, с. 57]. Тобто складається враження, що Б. Претвич навмисно провокував напади татар на рибалок, аби потім мати можливість їх розбити.

Наступний етап взаємовідносин татар і українських козаків пов'язаний з діяльністю князя Дмитра Вишневецького. Д. Вишневецький, здається, перший, хто не вдовольнився обороною від татарських набігів і набігами на татар, в його діяльності простежується послідовне намагання і спроби обмежити можливості для нападів кримських татар. Задля цієї мети на початку 1550-х рр. було побудовано фортецю на острові Хортиця, яку вважають праобразом майбутньої Січі [9, с. 115].

Нову якість козацько-татарські взаємовідносини набули з початку 1570-х рр., коли козацькі набіги на татар досягли масштабів, порівняних за розмахом з татарськими набігами на українські землі кінця XV – першої половини XVI ст. Цей період можна вважати переломним у козацько-татарських стосунках. Причини зміни ситуації на українській ділянці Фронтиру обумовлені двома факторами: збільшенням кількості козаків та внутрішньою кризою Кримського ханства. Важливим фактором стало також становлення Запорозької Січі, що відбулося приблизно на рубежі 70–80-х років XVI століття [10, с. 8].

За підрахунками С. Леп'явка, тільки за 1570–1580-ті рр. українські козаки здійснили до сорока нападів на Крим та татарські улуси. Згадані в джерелах втрати татар від цих набігів – 100 тис. голів биків і овець, сімнадцять тис. коней, 360 тис. злотих грошима, не менше тисячі чоловік полону. Якщо співставити втрати татар з їх економічним та демографічним становищем, то стає зрозумілим, що ці втрати тожожні тим, які несли українські землі від дій татар на початку XVI ст. [17].

Тоді ж сталися дві події, значення яких важко переоцінити – 27 травня 1576 р. татарська орда, що збиралася в похід, була змушена повернутися з Овечих Вод за Перекоп через брак коней та загрозу козацького нападу на Крим [20, с. 216]. Цю подію, на думку

С. Леп'явка, можна вважати до певної міри знаменною, оскільки це перший відомий випадок, коли козацький фактор був названий серед основних причин відміни татарського нападу на українські землі [17].

Навесні 1586 р. козацька сторожа зірвала спроби татар переправитися через Дніпро на Таволжанській переправі і своїми діями не дала татарам форсувати Дніпро і в іншому місці. На думку С. Леп'явка, битву на Таволжанській переправі можна вписати в історію козацтва червоним рядком як перший відомий випадок, коли козаки зупинили татарську орду ще на підступах до України [17]. Епізод цікавий також тим, що, не дивлячись на появу доволі значних сил козаків, які традиційно сприймаються як захисники від татар (без означення часу), реально захистили вони українські землі лише наприкінці XVI ст.

До цього ж періоду відноситься і ще один цікавий епізод – спроба козаків на чолі з Яном Оришовським стати на службу до кримського хана у 1584 р., коли Оришовський послав до хана чотирьох посланців з пропозиціями миру і своєї служби за плату проти будь-якого неприємеля Криму, крім «литовського короля» – тобто проти Туреччини чи Москви. Цікаво те, що напередодні козаки двічі ходили на татарські улуси, забрали сорок тисяч голів худоби і великий полон [17].

Основною метою козаків при нападах на татарські улуси були вівці, коні та люди, принаймні татарські скарги польській та литовській владі акцентують увагу саме на такій стороні справи. Людей брали на викуп, що було найбільш прибутковим. Так, під час козацького нападу на Очаків у 1545 р. за турецькими оцінками пограбовано було добра на 67100 аспрів, у той час як сума викупу за захоплених тоді ж 62 людей склала 80000 аспрів [4, с. 11]. У 1570 р., надсилаючи скаргу Сигізмунду Августу на дії козаків проти татар, турецький султан серед іншого повідомляв, що в українських замках – Черкасах, Каневі, Києві, Брацлаві, Переяславі перебуває більше тисячі мусульман – жінок і дітей [3, с. 49].

Таким чином, у XV–XVI ст. маємо різновекторний характер відносин українських козаків і кримських татар, обумовлений наявністю такої специфічної зони, як Великий Кордон: мирні сусідські стосунки і спроби порозуміння, грабіжницькі набіги і відкриті військові акції (як похід 1482 р. на Київ), що свідчить про відсутність тільки антагонізму між ними. Джерела фіксують події надзвичайного характеру, що відрізняються від буденності. Але саме такі повідомлення є основними для висновків істориків. Враховуючи чисельність згадок про грабіжницькі напади як козаків, так і татар, логічно зазначити, що в цей період у козацько-татарських відносинах переважають набіги. Татарські набіги на українські землі і дії козаків щодо татар (маються на увазі дії, не санкціоновані ханом та королем) мають типологічно однаковий характер. На першому місці серед причин цих набі-

гів стоїть економічна – отримання грошей за викупи та работоргівлю, грабунок худоби і матеріальних цінностей.

Можна виокремити переломний момент в інтенсивності здійснення набігів – з середини 70-х рр. XVI ст. козацькі набіги на татар набувають масштабів татарських набігів на українські землі початку сторіччя. Лише з цього часу українські козаки починають відповідати своєму загальному образу лицарів-християн, захисників від мусульманського світу, маючи попередню 100-літню історію. Однак і з кінця XVI ст. козацько-татарські стосунки не можуть мати лише антагоністичний характер, оскільки це є нетиповим для території Велико-го Кордону.

Бібліографічні посилання

1. *Галенко О.* Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура) / П. Тафур // Україна в минулому, – К.; Л., 1996. – Вип. VIII. – С. 176–191.
2. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні. – К., 2007.
3. Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т. 8.
4. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя; К., 1997.
5. *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – № 6. – С. 453–486.
6. *Гайворонский О.* Повелители двух материков / О. Гайворонский. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1.
7. *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі / О. Галенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
8. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. IV.
9. Там само. – Т. VII.
10. *Губрик А.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. Губрик // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17.
11. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1991. – Т. ССXXII. – С. 28–44.
12. *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40–47.
13. *Ищенко С.* Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) / С. Ищенко // <http://velizariy.kiev.ua/avallon/steppe/tatar/lit/ichenko.html>
14. *Кримський А.* Історія Туреччини / А. Кримський. – К.; Л., 1996.
15. *Леп'яко С.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба / С. Леп'яко // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 46–65.
16. *Леп'яко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'яко // <http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html>

17. *Леп'явко С.* Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/lepriavko_pohodu.htm
18. *Стороженко І.* Великий Кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 31–45.
19. *Финкель К.* История Османской империи: Видение Османа / К. Финкель. – М., 2010.
20. *Флоря Б.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. / Б. Флоря // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 214–228.
21. *Чорновол І.* «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна у світлі тези Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) / І. Чорновол // www.shevchenko.org/users/shevchenko-cgi/webdata_news.cgi?fid=1205945129&query=pagenum%3D13%26cgi_function%3DSearch&cgifunction=form
22. *Чорновол І.* З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19. – С. 132–156.
23. *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтирів / І. Чорновол // Регіональна історія України : [зб. наук. ст.]. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 41–66.
24. *Чорновол І.* Фронтири Росії / І. Чорновол // www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosii-1; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosii-2; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosii-3
25. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2006.
26. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 1.
27. Там само. – Т. 2.

Надійшла до редакції 30.11.2010

УДК 94 (477) «XVI»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. ТА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглянуто геополітичні аспекти генези українського козацтва протягом першої половини XVI ст. у контексті продовження формування розпочатої за Івана III та продовженої за князювання Василя III геополітичної доктрини Великого князівства Московського як спадкоємця давньоруської та візантійської державності.

Ключові слова: українське козацтво, Велике князівство Московське, Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Османська імперія, геополітика.